

Borg, Meerten ter & Berend ter Borg, *Zingeving als machtsmiddel. Van zinverlangen tot charismatisch leiderschap*, Zoetermeer: Meinema, pp. 256, ISBN 9789021142302, € 25,00.

Van de vele boeken die over leiderschap en zingeving zijn verschenen is *Zingeving als machtsmiddel* wel het beste dat ik ken. Op een buitengewoon heldere, leesbare manier wordt leiderschap gedefinieerd als het vermogen tot het bieden van betekenis aan wat er gebeurt en wat en waarom men handelt zoals men doet. Uitgangspunt is daarbij natuurlijk de gedachte dat iedereen graag zinvol bezig wil zijn. Wanneer iemand over zulk zingevende vermogens beschikt dan is dat een bron van macht. Macht wordt daarbij omschreven als de kans dat anderen je zin zullen doen. Met velerlei voorbeelden wordt dit proces van beïnvloeding en machtsuitoefening geïllustreerd en geanalyseerd. De illustraties zijn ontleend aan allerlei terreinen des levens. De theorie achter en onder deze analyse van zinverlangen en leiderschap is die van het sociaal constructionisme. Het aardige van het boek is ook dat die theorie niet in voetnoten wordt geciteerd maar doorheen het boek is verweven en pas aan het eind wordt verantwoord en toegelicht.

Waarom laten mensen zich leiden, waarom staan ze open voor beïnvloeding? Omdat er een verschil is tussen hun verlangen en vermogen om geld te verdienen, om gelukkig te leven, om in de wetenschap iets te presteren, om een onderneming te leiden, om een huishouden te bestieren, om in het reine te komen met het bittere raadsel van een goede schepping. Mahatma Gandhi was zo iemand die zich er sterk bewust van was dat de wil tot leven de basis is van macht. Hij propageerde dat het opgeven van die wil een manier was voor India om vrijheid en sociale rechtvaardigheid te realiseren. Voor de Duitse soldaten onder Hitler was het opgeven van die wil de mogelijkheid om anderen hun vrijheid te ontnemen. Op systematische wijze worden achtereenvolgens de verlangens geordend (veiligheid, voeding, saamhorigheid, kennis, zin) en vermogens beschreven – fysieke, economische, sociale, cognitieve vermogens, en als laatste het vermogen tot transcendentie, tot verbeeldingskracht.

In de tijd die we voorlopig achter ons hebben gelaten, aldus de schrijvers, speelde de religieuze vorm van transcendentie de hoofdrol. In onze tijd zijn het in toenemende mate andere vormen van transcendentie die zich doen gelden: het geloof in vooruitgang, in persoonlijke groei, in innovatie, in het vestigen van records op allerlei terrein. Voor veel mensen vervangt het *Guinness Book of Records* de Bijbel als inspiratiebron. Er worden nieuwe imaginaire werkelijkheden geschapen in kunst, literatuur, de informatica, de cinema, in de gaming- en fantasysector. Macht is dan de resultante van concrete verlangens en concrete vermogens: wie het vermogen heeft om de verlangens van een ander te vervullen, kan macht over die ander uitoefenen. Macht is zo altijd een relatie: de verlangens van de een en het vermogen van een ander passen in een ruilrelatie bij elkaar. Macht is ook samengesteld. Meestal zijn verschillende soorten verlangens en vermogens in het spel. De relatie met de eigen chef is nooit eenduidig maar altijd complex. Het is een aardige man

maar behoort wetenschappelijk niet tot de top. Moet ik blijven of weggaan? Als er meer aanbieders zijn om verlangens te bevredigen neemt hun macht navenant af. Maar mensen zijn ook in staat vermogen op vermogen te stapelen en zo hun machtspotentieel, hun machtskapitaal, uit te breiden. Het gebruik van dit kapitaal vereist verbeeldingskracht, transcendentie van de eigen natuurlijke beperktheid. Dit in tegenstelling tot de dieren die, hoe sterk ook, niet verder kijken dan de grenzen van hun biologisch overgeërfde kennis. De koning der dieren geeft zijn bestaan geen zin, maar legt zich neer bij de zin die de natuur hem heeft geschonken.

Iemand die wel in staat is sociaal kapitaal op te bouwen is bijvoorbeeld Don Vito Corleone, de grote maffiabaas die als Godfather van de clan, de kleine zorgen verlicht van een hele buurt. De gewone huisvader die als kantoorman zijn brood verdient heeft echter een door de huidige economie gemanipuleerd en geaccumuleerd wenspotentieel – eigen huis, goede baan, drie kinderen, vakantie, auto, enz. – op grond waarvan tallozen invloed op zijn doen en laten kunnen uitoefenen. Het verlangen dat misschien wel het meeste wordt geëxploiteerd is het verlangen erbij te horen. Maar dit is ook het verlangen dat solidariteit met zich mee brengt en altruïsme. De mogelijkheid om macht te converteren en te accumuleren in kapitaal is essentieel voor de machtsverhoudingen: het vergroot de machtsongelijkheid. Misschien wel het meest door het belang, de zin van die machtsverschillen te vergroten. De sterksten zijn niet voor niets de sterken. Ze zorgen voor een institutionalisering van de macht, de vanzelfsprekendheid van de verhoudingen zoals die zijn. Een macht die gerecht of averechts kan zijn. Als de sterkste de ondergeschikte dwingt te handelen tegen het eigen belang in dan is er sprake van averechtse macht. Maar als de meer machtige, met meer kapitaal, handelt ten gunste van een ander met minder macht – een kind dat ingeënt wordt tegen verschrikkelijke ziekte –, dan is er sprake van gerechte macht. Door gerechte machtsuitoefening wordt het netwerk van wederzijdse verplichtingen geschapen en in stand gehouden dat wij samenleving noemen. Bij dit alles blijkt hoe machtsuitoefening altijd een zingevingmoment heeft en dat zingeving ook op zichzelf een machtsmiddel kan zijn. En ook ten aanzien van zingeving spelen alle machtsprocessen, ruil, accumulatie, match, die ook bij meer platvloerse verlangens en vermogens aan de orde zijn.

Een typisch menselijke manier van machtsuitoefening, door bevrediging van zinverlangens, levert symbolische macht. Ieder kent het middel daartoe: vergaderingen, een werkelijk nut hebben ze niet maar ze dienen de zingeving – er worden transcendente doelen gesteld, een gevoel van eenheid geschapen, hiërarchieën gevestigd en bevestigd, zonder dat er noodzakelijk echt wordt gewerkt. Er tegen protesteren leidt alleen maar tot verlies, want wie zich voegt naar het heersende zingevingssysteem deelt zo in de ontologische geborgenheid die zo'n systeem van vergeefsheid biedt. Om een zingevingssysteem in stand te houden zijn mensen nodig, gesprekspartners. Zij vormen de geloofwaardigheidstructuur. Maar vaak is die structuur veelvormig en veranderlijk. In zo'n structuur wordt

steeds gezocht naar vertrouwen. Zulk vertrouwen wordt gevonden wanneer men in staat is om over de grenzen van het hier en nu heen te kijken. Uit dat vermogen vloeit twijfel voort maar ook hoop, het leidt tot kritiek maar staat ook borg voor creativiteit. Transcendentie is de kern van de symbolische macht. Het is de leider die over symbolische macht dient te beschikken om de organisatie op koers te houden maar ook om deze te veranderen. Dit is de paradox en de ironie van de zingeving. De leider is degene die zinproblemen interpreteert en vernieuwingen voorstelt, het verkennen van nieuwe markten, het maken van nieuwe producten, een andere verdeling van het werk. Maar verandering gaat veelal gepaard met ontologische verlatenheid – bijv. de AOW pas bij 67 jaar, verantwoordelijkheden overhevelen naar het Europese niveau. Effectief is de leider pas als deze de weerstand tegen verandering kan transcenderen, door het bieden van nieuwe zingevingen en zo ook een nieuwe geborgenheid. Maar als dit alles niet lukt dan is de laatste redding te verwachten van de charismaticus. Deze geeft geen leiding maar wordt meegesleept door de hooggespannen verwachtingen van anderen: Jeanne d’Arc, Hitler, Cromwell, Napoleon. De charismaticus is een buitenstaander, iemand die geen deel heeft gehad aan het nu falende zingevingsysteem. Dat buitenstaander zijn wordt gesymboliseerd in gestalte en verschijning: vrouw (Angela Merkel), klein (Mussolini), duistere komaf (Napoleon), bijzonder in haardracht (Wilders), vooraanstaand maar met spraakgebrek (Churchill), homoseksueel (Fortuyn) of juist extreem heteroseksueel. In ieder geval herkenbaar door het afwijkende, zo anders dat de volgelingen de vervulling van hun verlangens in hem of haar kunnen projecteren of zo teleurstellend dat de heiland als zondebok kan fungeren en zo weer de ontologische geborgenheid herstelt: Hitler als de grote machtswaaninnige verleider.

Een laatste hoofdstuk is gewijd aan religieuze macht, macht op grond van religie. Religie helpt mensen in het reine te komen met hun kwetsbaarheid en vergankelijkheid. Ze geeft het menselijk bestaan desondanks zin, en moed en hoop tegen de verpletterende evidentie van de hopeloosheid in. Macht en religie zijn fundamenteën van het menselijk leven en daardoor bijna te precair voor analyse. Religieuze macht is dan het vermogen om dingen van mensen gedaan te krijgen op grond van verwijzingen naar dat wat het menselijke overstijgt. De overwinning op de Hunnen en de neergang van het communisme zijn in niet geringe mate toe te schrijven aan de religieuze macht van de paus. Het interessante van de religie is dat het verwijst naar dat wat ons overstijgt maar in die verwijzing toch zeer menselijk blijft. Religie poogt de ontologische geborgenheid te repareren, misschien wel te garanderen.

Het boek blinkt uit door de helderheid en eenvoud van het betoog, tegelijk is het overtuigend en inspirerend. De tekst wordt doorsneden met voorbeelden uit allerhande praktijken zodat ook de geschiedenis en de literatuur als met nieuwe ogen kunnen worden gezien. Vader en zoon Ter Borg hebben een coproductie geleverd die als een apotheose

van het werk van de eerste kan worden gezien, en als een veelbelovende opmaat voor dat van de laatste.

Rein Nauta

Eelde

Bosgraaf, Emke, (2009), *Gebroken wil, verstorven vlees. Een historisch-psychologische studie over versterven in het Nederlandse kloosterleven (1950 – 1970)*, Groningen, pp. 342, ISBN 9789036740265, (diss. Rijksuniversiteit Groningen).

Een van huis uit protestantse theologiestudent (“ik zou me nu eerder als agnost bestempelen” p. 13) die zich verdiept in ascetische praktijken in het recente verleden van het katholieke kloosterleven: een merkwaardige combinatie! Het wordt nog spannender als men bedenkt dat die praktijken geen centrale rol speelden in dat kloosterleven. ‘Versterven’ heeft hier niet de moderne betekenis van ‘iemand laten sterven door hem niet meer te voeden’, maar het vrijwillig je (lichamelijk) iets ontzeggen.

De studie bestaat uit een historisch onderzoek via gerichte bronnenstudie (vooral tijdschriften voor kloosterlingen) en mondelinge interviews met kloosterlingen die deze praktijken hadden meegemaakt. Omdat die praktijken rond 1950-1960 verdwenen zijn, ging het om interviews met oude en zeer oude religieuzen (acht paters en acht zusters; dat er ook religieuze broeders zijn is de auteur kennelijk ontgaan). De gemiddelde leeftijd van de geïnterviewden is niet te achterhalen, maar moet rond de 80 jaar liggen.

Na de analyse van de literatuur over versterving zoals kloosterlingen in die tijd (1935-1960) kregen voorgeschoteld, en de praktijk, zoals uit de interviews naar voren kwam, volgt een beschrijving van het verdwijnen van deze praktijken vanaf het midden van de jaren '50. Meestal ging dat geruisloos. Het betrof hier praktijken als zelfgeseling (in zeer gematigde vorm!), openlijk schuld belijden voor formele vergrijpen; het nachtkoor en het vasten. Deze laatste twee praktijken bestaan overigens nog, zij het in gematigde vorm (p. 178). De meeste praktijken hadden meer de vorm van een rite (het was vaak ook een ge-meenschappelijk gebeuren), en geen zelfgekozen praktijk. Daarom kon men er later ook gemakkelijk afstand van nemen en er vriendelijk mee spotten. Uit de interviews komt nergens naar voren dat ze diepe wonden hebben achtergelaten. Maar dat hangt natuurlijk ook samen met de keuze van de geïnterviewden; er zijn geen ex-kloosterlingen benaderd.

In hoofdstuk 6 komt de psychologische en vooral de psychoanalytische interpretatie van deze verstervingspraktijken aan bod. De auteur is zeer voorzichtig; de onderzoeksgegevens bieden weinig bodem voor een interpretatie van zelfbestrafing, en de dynamiek van het narcisme is ook niet sterk aanwezig.